

Γάλα και χρήμα: η ιστορία του θετού θηλασμού

Κώστας Μαντάς

Δρ Αρχαίας Ιστορίας Πανεπιστημίου Bristol

1. Αγαλατήδιο του 6ου αι. π.Χ., το οποίο απεικονίζει την Ίσιδα έτοιμη να θηλάσει το γιο της Ωρο. Η μορφή της θηλάζουσας Ίσιδας εικάζεται ότι λειτούργησε ως πρότυπο για τη μορφή της θηλάζουσας Παναγίας της κοπτικής αλλά και της αναγεννησιακής τέχνης.

Στην ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο, από τον 5ο αιώνα π.Χ. ως την ύστερη αρχαιότητα, στις εύπορες, αριστοκρατικές οικογένειες, είχε υιοθετηθεί η πρακτική της πρόσληψης μιας τροφού, μιας γυναίκας χαμηλής κοινωνικής τάξης (δούλης, μετοίκου ή, σπανιότερα, φτωχής «αστής»), που θα αναλάμβανε το επίπονο έργο του θηλασμού των βρεφών αλλά και όλες τις κοπιαστικές δουλειές που συνεπάγεται η ανατροφή ενός βρέφους: το άλλαγμα των πανιών με τα οποία φάσκωναν τα βρέφη, την τακτο-

Ο όρος «θετός» θηλασμός ίσως ξενίζει τον αναγνώστη, σημαίνει όμως κάτι απλό: στις προβιομηχανικές κοινωνίες, προτού ανακαλυφθούν ασφαλείς τρόποι τεχνητού θηλασμού, όταν η μητέρα ενός βρέφους πέθαινε ή δεν μπορούσε να παράγει γάλα ή επαρκή ποσότητα γάλακτος για να θρέψει το νεογέννητο, το τελευταίο, για να επιβιώσει, έπρεπε να παραδοθεί σε κάποια άλλη γυναίκα που είχε τεκνοποιήσει πρόσφατα, για να το θηλάσει. Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να ανιχνευθούν τα κοινωνικά αίτια του φαινομένου του «θετού» θηλασμού στην αρχαιότητα και στον Μεσαίωνα, αλλά και στις αρχές της νεότερης εποχής, καθώς πλήθος πληροφοριών από διαφορετικές ιστορικές πηγές (επιγραφές, τόσο επιτύμβιες όσο και απελευθερωτικές, ηθικολογικά δοκίμια, ιατρικά βιβλία) αποκαλύπτουν ότι σε πλατιά κοινωνικά στρώματα (τα ανώτερα στην αρχαιότητα, τα αριστοκρατικά στον Μεσαίωνα, και τα μικρομεσαία επαγγελματικά στον 18ο αιώνα στη Γαλλία) ο «θετός» θηλασμός είχε γίνει η συνήθης πρακτική, κι όχι για λόγους αναγκαιότητας.

ποίηση των κλινωσκεπασμάτων του, το νανούρισμά του για να κοιμηθεί.

Μολονότι από την πλευρά των γιατρών ασκήθηκε συχνά κριτική ενάντια στον «θετό» θηλασμό, η δημοτικότητα του τελευταίου ανάμεσα στα μέλη της αριστοκρατίας δεν μειώθηκε. Ιστορικοί και κοινωνικοί ανθρωπολόγοι δεν έχουν συμφωνήσει ακόμα για τις αιτίες του φαινομένου: μια άποψη υποστηρίζει ότι οι αριστοκράτες θεωρούσαν ανεπίτρεπτο για τις γυναίκες της τάξης τους να επιδίδονται σε μια τόσο «ζώωδη» ασχολία, καταστρέφοντας το σώμα τους. Κάτι τέτοιο, συνοδευόμενο από την απαρέσκεια των γυναικών της κοινωνικής «ελίτ» για το άχθος της μητρότητας, μπορεί να ίσχυε ως ένα βαθμό για τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική εποχή, δεν φαίνεται όμως να είχε θέση στην αθηναϊκή κοινωνία του 5ου αιώνα π.Χ., όπου η άποψη των γυναικών δεν λαμβανόταν υπόψη και οι άνδρες δεν φαίνεται να ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα για το αν η νόμιμη σύζυγος διατηρούσε σε καλή κατάσταση το σώμα της.

Μια άλλη, ακραία άποψη, που εκφράστηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1970 από ψυχολόγους και ιστορικούς της παιδικής ηλικίας, είναι ιδιαίτερα απαισιόδοξη: στη διαδε-

δομένη συνήθεια του «θετού» θηλασμού οι ερευνητές αυτοί διέκριναν μία ακόμη έκφραση της απέχθειας προς το παιδί, με άλλα λόγια ερμήνευσαν το θεσμό της τροφού ως «εγκατάλειψη» του παιδιού από τους γονείς του. Έτσι ο Λ. Ντεμώζ εξέφρασε αυτή την απαισιόδοξη άποψη στο συλλογικό έργο που επιμελήθηκε με τίτλο *Η ιστορία της παιδικής ηλικίας*.¹

Το λάθος όμως του Ντεμώζ αλλά και όσων ασπάζονταν απόλυτα τη θέση του έγκειται στην παρερμηνεία των ιστορικών δεδομένων, λάθος που γίνεται συχνά όταν δεν υπάρχει διεπιστημονική συνεργασία των επιστημόνων: στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι ψυχολόγοι δεν φαίνεται να συνεργάστηκαν αρμονικά με τους ιστορικούς, αν και τέσσερις από τους συνεργάτες του Ντεμώζ ήταν καθηγητές Ιστορίας σε αγγλοσαξονικά πανεπιστήμια.

Η άποψη του γάλλου καθηγητή της Ψυχοϊστορίας δεν είναι πειστική γιατί συγχέει τις δύο μορφές «θετού» θηλασμού κατά την αρχαιότητα (για τη μεσαιωνική περίοδο η θέση του φαίνεται να είναι πιο ισχυρή): οι έλληνες και οι ρωμαίοι αριστοκράτες δεν συνήθιζαν να στέλνουν τα νεογέννητα παιδιά τους σε φτωχές τροφούς στην εξοχή, αλλά ανέθεταν το έργο του θηλασμού σε μια δούλη από το προσωπικό τους ή σε μια φτωχή γυναίκα, που

ασκούσε το έργο της στον οίκο τους. Με αυτόν τον τρόπο η τροφός βρισκόταν υπό επίβλεψη και αποφεύγονταν οι συνήθεις κίνδυνοι της παραμέλησης ή κακομεταχείρισης του μωρού.

Εξάλλου, η επιλογή της τροφού ήταν ένα σημαντικό μέλημα των πλούσιων γονέων. Τα κριτήρια που τηρούσαν ήταν αυστηρά. Στην Αθήνα του 5ου και 4ου αιώνα π.Χ., οι φιλολογικές αλλά και οι επιγραφικές πηγές υποδηλώνουν μια προτίμηση για δύο συγκεκριμένες «εθνότητες» που θεωρούνταν ότι μπορούσαν να παράγουν κατάλληλες τροφούς: τη λακωνική και τη θρακική. Αυτό είναι το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουν και δύο άρθρα διαφορετικού ύφους: το συνοπτικό και εκλαϊκευμένο «Επίσημα επαγγέλματα-λειτουργήματα της γυναίκας στην αρχαία Αθήνα», της Αναστασίας-Φλωρεντίας Αντωνίου,² και το επιστημονικό «Working women: Female professionals on classical Attic tombstones» της Α. Κοσμοπούλου. Οι δύο ερευνήτριες αποδίδουν την προτίμηση για τις σπαρτιάτισσες τροφούς στα φιλολακωνίζοντα αισθήματα και τις ιδέες των αθηναίων αριστοκρατών του 5ου και του 4ου αιώνα π.Χ. Γνωρίζουμε άλλωστε ότι οι Σπαρτιάτες ήταν αντικείμενα θαυμασμού στην κλασική αρχαιότητα για την αυστηρή πειθαρχία τους και για τα καλογυμνασμένα τους σώματα. Έτσι, οι αθηναίοι αριστοκράτες πίστευαν ότι αυτές οι αρετές θα μεταβιβάζονταν στα παιδιά τους μέσω του γάλακτος της τροφού. Η επιλογή τροφών από την πρώτη «εθνοτική» ομάδα μπορεί να ερμηνευθεί εύκολα, όμως ποιες αρετές θα μπορούσε να μεταβιβάσει στα βρέφη των αριστοκρατικών αθηναϊκών οικογενειών το γάλα μιας θρακιώτισσας δούλης;

Η ερμηνεία που δίνει η Α. Κοσμοπούλου φαίνεται να είναι η πιο πειστική: Σε σχέση με άλλες βάρβαρες δούλες, οι θρακιώτισσες υπερτερούσαν σε προσόντα για την ιδιότητα της τροφού, γιατί πολλές γνώριζαν την ελληνική γλώσσα καθώς η περιοχή καταγωγής τους βρισκόταν σε συνεχή επαφή με τον ελληνικό κόσμο λόγω των πολυάριθμων ελληνικών αποικιών στα παράλια του Εύξεινου Πόντου.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι υπήρχαν ιδεολογικοί λόγοι που καθόριζαν την επιλογή της τροφού, παράλληλα βέβαια με τους βιολογικούς, τους οποίους αναπτύσσουν με κάθε λεπτομέρεια οι συγγραφείς ιατρικών συγγραμμάτων των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων.

Επομένως, άνθρωποι που ακολουθούσαν αυτή τη διαδικασία επιλογής της τροφού δεν μπορεί να ήταν τόσο αδιάφοροι για την επιβίωση αλλά και για τη σωστή ανατροφή των παιδιών τους.

Η στάση των μελών της ρωμαϊκής και ελληνορωμαϊκής ελίτ απέναντι στον «θετό» θηλασμό

Το θέμα του «θετού» θηλασμού στη ρωμαϊκή περίοδο μπορεί να μελετηθεί διεξοδικότερα καθώς όχι μόνο εξαπλώνεται πάρα πολύ η συνήθεια να ανεγείρονται τάφοι και επιτύμβιες επιγραφές δούλων, σημαντικό μέρος των οποίων αποτελούσαν οι τροφοί και οι παιδαγωγοί, αλλά και γιατί διασώθηκαν

2. Ταφικό ανάγλυφο με μητέρα και παιδί, 420-410 π.Χ., αττικό μάρμαρο.

3. Εικόνα της Παναγίας Γαλακτοτροφούσας, β' μισό του 15ου αι., Κρήτη.

τα ιατρικά έργα του Γαληνού και του Σωρανού, που δίνουν πλήθος πληροφορίες για τα κριτήρια επιλογής της σωστής τροφού. Αλλά και οι πληροφορίες που αλιεύονται διάσπαρτες στο έργο των λογοτεχνών της εποχής είναι χρήσιμες για να σχηματιστεί μια εικόνα για το ρόλο της τροφού στην οικογενειακή ζωή της εποχής.

Η μελέτη των επιγραφών της περιόδου παρουσιάζει την τροφή ως τακτική μορφή στην οικογένεια της εποχής, όχι μόνο στα ανώτερα αλλά και στα μεσαία κοινωνικά στρώματα: μια πολύ ενδιαφέρουσα εργασία στο πλαίσιο της ιστορίας της ρωμαϊκής οικογένειας αφορά την επεξεργασία 58 λατινικών επιγραφών, από τις οποίες 31 προέρχονται από την ιταλική χερσόνησο ενώ οι υπόλοιπες από τις επαρχίες.³ Στην εργασία αυτή επισημαίνεται ότι πρέπει να γίνεται προσεκτική ανάλυση των όρων γιατί μπορούν να παραπλανήσουν τον βιαστικό ερευνητή: έτσι η λέξη *nutrix*, που σημαίνει συνήθως

τροφός, σε κάποιες επιγραφές έχει μεταφορική σημασία: π.χ., η *Cantria Paulla* ήταν μια γυναίκα ελεύθερης καταγωγής και κάποιας οικονομικής επιφάνειας (γιατί διέτελεσε ιέρεια της αυτοκρατορικής λατρείας), επομένως δεν θα μπορούσε να είχε εργασθεί ως τροφός, απασχόληση προορισμένη για γυναίκες πολύ χαμηλής κοινωνικής κλίμακας.

Απλά, για τη συγκεκριμένη γυναίκα χρησιμοποιήθηκαν στην επιγραφή οι λέξεις *nutrix et mater*, δηλαδή τονίστηκε ότι υπήρξε και τροφός των παιδιών της, γεγονός που υποδηλώνει πόσο σπάνιος ήταν αυτός ο συνδυασμός για γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Ανάλογοι χαρακτηρισμοί για μια γιαγιά και μια θεία προβληματίζουν: Για τον ερευνητή οι γυναίκες αυτές πρέπει μάλλον να ανέλαβαν το έργο της ανατροφής των συγγενικών παιδιών και όχι το άχθος του θηλασμού.

Τα εμπορικά συμβόλαια με τροφούς

Είναι αλήθεια ότι σε μια σειρά αιγυπτιακών παπύρων της ρωμαϊκής περιόδου καθώς και σε μια διάταξη του *Digest*, του βασικού *corpus* του ρωμαϊκού δικαίου, αναφέρονται συμβόλαια με τροφούς. Ωστόσο, οι άνθρωποι που νοίκιαζαν τις υπηρεσίες των τροφών δεν παρέδιδαν σε αυτές τα παιδιά τους αλλά παιδιά-δούλους που τους ανήκαν.⁴

Σε σπανιότερες περιπτώσεις, όπως μαρτυρούν λατινικές ως επί το πλείστον επιγραφές, κάποιοι ιδιοκτήτες δούλων, για να συνεχίσουν να χρησιμοποιούν τις υπηρεσίες των γυναικών-δούλων τους, νοίκιαζαν τις υπηρεσίες τροφών. Φυσικά, αυτές οι ενέργειες είχαν να κάνουν με την καλύτερη χρήση της μόνης διαθέσιμης εργατικής δύναμης στην αρχαιότητα, εκείνης των δούλων, και της αναπαραγωγής της, κι όχι με τις σχέσεις μέσα στις οικογένειες των ελεύθερων κατοίκων του ελληνορωμαϊκού κόσμου.

Η ιδανική τροφός των ιατρικών κειμένων

Το πόσο απασχολούσε τα μέλη της ελληνορωμαϊκής ελίτ η σωστή επιλογή τροφού και επομένως το πόσο ζωτικός ήταν ο ρόλος της στην οικογένεια της τότε ελίτ φαίνεται από την έκταση που αφιερώνεται στην περιγραφή (αναλυτική) των φυσικών και ηθικών προσόντων της ιδανικής τροφού στα κείμενα δύο από τους γνωστότερους γιατρούς της ρωμαϊ-

κής αυτοκρατορικής περιόδου: του Γαληνού και του Σωρανού. Ειδικά ο τελευταίος δίνει μια αναλυτική περιγραφή της ιδανικής τροφού: α) ηλικία, ανάμεσα στα είκοσι και στα σαράντα (οι πολύ νέες θεωρούνται ανίδεες, ενώ οι άνω των σαράντα «έχουν νερούλο γάλα»), β) αριθμό τοκετών: δύο ως τρεις, γιατί όσες έχουν γεννήσει μόνο μια φορά θεωρούνται άπειρες, ενώ οι πολύτοκες θεωρούνται εξασθενημένες, γ) φυσική κατάσταση-υγεία, δ) σωστό μέγεθος των μαστών και των θηλών, δ) ψυχικά και ηθικά προσόντα: να απέχει από τη μέθη, τη λαγνεία και την ακολασία, γιατί η φθορά της υγείας που προκαλούν αυτές οι καταχρήσεις βλάπτει την ποιότητα του γάλακτος και κάνει την τροφή απρόσεκτη.⁵ Ο Σωρανός αναφέρει ακόμα και τη ρύθμιση της διαίτας που πρέπει να ακολουθεί η τροφός καθώς και το πρόγραμμα γυμναστικών ασκήσεων για να διατηρείται σε καλή κατάσταση η ίδια και το γάλα της: περιλαμβάνονται παιχνίδια με κενή σφαίρα, άρση ελαφρών αλτήρων, κωπηλασία, άντληση νερού και δουλειές οικιακές.⁶ Ακόμα και οι κενώσεις της τροφού έπρεπε να βρίσκονται υπό έλεγχο, όπως και η ακύρωση της σεξουαλικής της ζωής, καθώς πίστευαν ότι η συνουσία βλάπτει την ποιότητα του γάλακτος και κάνει τη γυναίκα να αδιαφορεί για το παιδί που θηλάζει.

Εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι εκφράζεται ο φόβος πως μια γυναίκα από χαμηλή κοινωνική τάξη μπορεί να «μολύνει» με το γάλα της το παιδί αριστοκρατών γονέων. Γι' αυτό ο Σωρανός, όπως και ο Πλούταρχος, θεωρούν απαραίτητη προϋπόθεση η τροφός να είναι Ελληνίδα, για να συνηθίσει το παιδί «στην άριστη διάλεκτο».⁷

Το πόσο εφικτό ήταν στην τρέχουσα κοινωνική πραγματικότητα να προσλαμβάνονται μόνο Ελληνίδες ως τροφοί είναι μια διαφορετική ιστορία: είναι σίγουρο ότι πολλοί γονείς θα ήταν υποχρεωμένοι να χρησιμοποιούν τροφούς κάθε εθνικότητας, καθώς η πραγματικότητα είναι πάντα πιο καθοριστική από την ιδεολογία.

Συναισθηματικές σχέσεις τροφού και παιδιών

Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή κοινωνία καθώς και σε νεότερες δουλοκτητικές κοινωνίες, οι τροφοί, που ήταν συνήθως δούλες, μετά τον απογαλακτισμό του παιδιού, ο οποίος σύμφωνα με τον Γαληνό συνέβαινε μεταξύ του 12ου και του 24ου μήνα, γίνονταν παραμάνες, εξακολουθούσαν δηλαδή να φροντίζουν τα παιδιά ως το 12ο έτος της ηλικίας τους, συχνά, μάλιστα, στη ρωμαϊκή εποχή αναλάμβαναν και ρόλο ανάλογο με αυτόν του παιδαγωγού, του δούλου που συνόδευε στο σχολείο τους μικρούς Αθηναίους, κι αυτό ίσως να οφείλεται στο ότι οι Ρωμαίοι συνήθιζαν να στέλνουν στο σχολείο και τις κόρες τους ως το 12ο έτος της ηλικίας τους. Έτσι, η απελεύθερη Caesia αναφέρεται σε μια επιγραφή από τη Βερόνα ως η *educatrix* των τεσσάρων γιων κάποιας *Romana*, ενώ κάποια *Cornelia Fortunata* αναφέρεται ως *paedagoga* σε μια αφρικανική επιγραφή.⁸

4. Επιτύμβιο ανάγλυφο και επιγραφή της ρωμαίας τροφού Σεβερίνας, Γερμανία, 2ος-3ος αι. μ.Χ.

Επομένως, η τροφός διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στη ρωμαϊκή και την ελληνορωμαϊκή οικογένεια, υποκαθιστώντας σε αρκετά από τα καθήκοντά της τη μητέρα, που στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα είχε να επιτελέσει τον αναβαθμισμένο κοινωνικό ρόλο της «οικοδέσποινας», ρόλος που περιλάμβανε πολύ ευρύτερα καθήκοντα από εκείνα της αθηναϊκής νοικοκυράς του 5ου αιώνα π.Χ.

Η εγγύτητα της τροφού προς τα παιδιά που ανέτρεφε κατοχυρωνόταν στη ρωμαϊκή εποχή και νομικά: μετά τη μητέρα, τη γιαγιά και την αδελφή, η τροφός ήταν η μόνη γυναίκα που μπορούσε να κινήσει νομική δράση ενάντια στον κηδεμόνα ενός παιδιού που θεωρούνταν ύποπτος για κακή διαχείριση της περιουσίας του παιδιού.⁹

Εξάλλου, οι τροφοί μαζί με τους παιδαγωγούς ήταν οι μόνες κατηγορίες δούλων που απελευθερώνονταν χωρίς να χρειαστεί να πληρώσουν για την απόκτηση της ελευθερίας τους, όπως φαίνεται π.χ. στις επιγραφές της Καλύμνου της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής εποχής:¹⁰ σε τρεις απελευθερωτικές επιγραφές που αφορούν την απελευθέρωση μιας τροφού, η οποία στις καλυμνιακές επιγραφές αποκαλείται *αμμά*, δεν απαιτείται αντάλλαγμα (στην Κάλυμνο, οι δούλοι και των δύο φύλων ήταν υποχρεωμένοι να παραδώσουν στον απελευθερωτή τους ένα ως δύο αρσενικά παιδιά τους).¹¹

Το ίδιο ίσχυε και στα υψηλά κοινωνικά στρώματα της ρωμαϊκής κοινωνίας, ακόμα και στην αυτοκρατορική οικογένεια: Έτσι σε μια επιτύμβια επιγραφή του 1ου αιώνα μ.Χ. αναγράφει το όνομα της Πρίμας, απελευθέρως του αυτοκράτορα Τιβέριου και της μητέρας του Λιβίας, που διετέλεσε τροφός της κόρης του πρίγκιπα Γερμανικού, γιου της Λιβίας και αδελφού του Τιβέριου.¹² προφανώς η τροφός απελευθερώθηκε από την αυτοκρατορική

οικογένεια σε ένδειξη ευγνωμοσύνης για τις υπηρεσίες της προς την πριγκίπισσα (η τροφός που ασκούσε το έργο της στο περιβάλλον βασιλικών οικογενειών έχει μακρά ιστορία, με πρώτη χρονικά την Ευρύκλεια, την τροφό του Οδυσσέα).

Γενικότερα, οι τροφοί είναι η κατηγορία των δούλων που δείχνει τη μεγαλύτερη αφοσίωση, όπως μαρτυρούν όχι μόνο οι ανάλογοι χαρακτήρες των σωζόμενων τραγωδιών αλλά και οι λόγοι των αθηναίων ρητόρων του 4ου αιώνα π.Χ.: σε ένα λόγο του Δημοσθένη, μια ηλικιωμένη τροφός προτιμά να υποστεί φριχτά βασανιστήρια παρά να παραδώσει ένα πολύτιμο κύπελλο σε κάποιους ανθρώπους που εισέβαλαν στο σπίτι του κυρίου της κατά την απουσία του τελευταίου.¹³ Βέβαια, αυτή η εγγύτητα μπορούσε να έχει και την αρνητική πλευρά της: η τροφός τόσο της Φαίδρας όσο και της Μήδειας, από ιδιαίτερη αφοσίωση στην κυρία τους, όχι μόνο δεν τις αποτρέπουν από τις ανόσιες πράξεις που σχεδιάζουν αλλά και τις βοηθούν τελικά στην υλοποίησή τους.¹⁴

Ωστόσο και οι μαρτυρίες τόσο των (μεταγενέστερων) φιλολογικών πηγών, που είναι λιγότερο αξιόπιστες, όσο και των πολύ πιο κοντινών στην πραγματικότητα νομικών κειμένων, παρουσιάζουν κάποιες τροφούς ως συνεργάτιδες σεξουαλικών

διαφορών: στον 7ο ή Ευβοϊκό λόγο του, ένα κατεχοχίν ηθικολογικό κείμενο του Δίωνα Χρυσοστόμου, ενός από τους βασικούς εκπροσώπους της Δεύτερης Σοφιστικής, οι τροφοί, μαζί με τους παιδαγωγούς αλλά και τις ίδιες τις μητέρες, παρουσιάζονται ως ιδιαίτερα επιρρεπείς στη δωροδοκία.¹⁵

Ακόμα και αν κάποιος θεωρήσει ως ηθικολογικές κοινοτοπίες τα λεγόμενα του Δίωνα, ένας ιδιαίτερα σκληρός νόμος του Μ. Κωνσταντίνου ορίζει ως ποινή για τις ανήθικες τροφούς, που δωροδοκούμενες από διαφθορείς επέτρεπαν την αποπλάνηση των παιδιών που φρόντιζαν, το κλείσιμο του στόματός τους με λιωμένο μολύβι.¹⁶

Τέλος, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι οι τροφοί, παρά την προνομιακή τους μεταχείριση, δεν απέφευγαν την εκμετάλλευση: όπως κάθε άνιση σχέση, έτσι και η σχέση της τροφού με το παιδί του κυρίου της δεν ήταν ιδανική. Η τροφός έπρεπε να παραμελήσει τα δικά της παιδιά, ακόμα και να θέσει σε κίνδυνο τη ζωή τους για να έχει άφθονο γάλα το παιδί του κυρίου της: δεν είναι τυχαίο ότι η παραμέληση πολλών παιδιών των λαϊκών στρωμάτων και κυρίως η άθλια διατροφή τους (τα τάζαν λιωμένα δημητριακά) οφειλόταν στο ότι οι μητέρες τους συχνά εργάζονταν ως τροφοί σε πλού-

σιες οικογένειες. Αυτός φαίνεται πως ήταν ένας από τους λόγους που υπήρχαν τόσοι άνθρωποι με στραβά πόδια στη Ρώμη.¹⁷ Έπρεπε ακόμα να υπομείνει τα βάσανα του θηλασμού και της φροντίδας ενός ξένου παιδιού, για να μην κακοπάθει το σώμα και η υγεία μιας άλλης γυναίκας που ανήκε σε ανώτερη κοινωνική τάξη. Πολλές, ίσως οι περισσότερες, φαίνεται να έπαιξαν επαρκώς το ρόλο τους, είναι όμως αδύνατο να μάθουμε τι συνέβαινε στην ψυχή και στο μυαλό τους: οι πηγές της αρχαίας ιστορίας παραμένουν σιωπηλές σε ό,τι αφορά τόσο τις γυναίκες όσο και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

Το φαινόμενο του θετού θηλασμού κατά τον Μεσαίωνα

Ήδη από την ύστερη αρχαιότητα, οι πληροφορίες που μας παρέχονται από τις πηγές επιβεβαιώνουν τη συνέχιση του θεσμού του θετού θηλασμού στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα: στις *Εξομολογήσεις* του ο άγιος Αυγουστίνος (4ος αι. μ.Χ.) αναφέρει ότι το θηλασμό του τον είχαν αναλάβει από κοινού η μητέρα του και μια τροφός. Ο άγιος Γρηγόριος της Νύσσης, που έζησε περίπου την ίδια εποχή με τον Αυγουστίνο αλλά στο ανατολικό τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, στη σύντομη βιογραφία της

5. Σύμφωνα με την επικρατούσα αντίληψη σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες του 18ου αιώνα, η παράδοση των βρεφών των εύπορων οικογενειών σε τροφούς εμπόδιζε την ανάπτυξη συναισθηματικού δεσμού ανάμεσα στη μητέρα και το παιδί. Στον γαλλικό αυτό πίνακα του 18ου αιώνα, το μικρό παιδί απορρίπτει τη μητέρα του, καθώς έχει δεθεί συναισθηματικά με την τροφό του.

αδελφής του, της οσίας Μακρίνας, αναφέρει ότι η τελευταία ανατράφηκε με το γάλα μιας *τιθήνης* (τροφού), γιατί η πολύτεκνη μητέρα τους, η Εμμέλεια, έπρεπε να αναθρέψει τα μεγαλύτερα παιδιά της.¹⁸

Αλλά και το τελευταίο παιδί των γονέων του Γρηγορίου (και του Μ. Βασιλείου), ο Πέτρος, ανατράφηκε με το γάλα μιας τροφού.¹⁹ Εδώ πρέπει να αναφερθεί το γεγονός ότι ο θηλασμός λειτουργεί ως αντισυλληπτικό μέσο και έτσι η συνήθεια να δίνονται για θηλασμό σε τροφό τα παιδιά των πλουσίων οδηγούσε σε αύξηση των γεννήσεων στις πλούσιες οικογένειες: δεν είναι τυχαίο ότι η Εμμέλεια απέκτησε εκτός από τον Γρηγόριο, τον Μ. Βασίλειο, τη Μακρίνα και τον Πέτρο, άλλα πέντε παιδιά και ίσως να αποκτούσε κι άλλα αν δεν χήρευε όταν ήταν έγκυος στον Πέτρο.

Στη μεσαιωνική Δύση, οι γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων θηλάζαν οι ίδιες τα παιδιά τους, καθώς δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να προσλάβουν τροφό αλλά και γιατί οι οικιακές και οι αγροτικές εργασίες που εκτελούσαν μπορούσαν να συνδυαστούν με το θηλασμό.

Αντίθετα, οι αριστοκράτισσες εξακολουθούσαν να προσλαμβάνουν τροφούς: απλά δεν έδιναν τα παιδιά να ανατραφούν έξω από τον οίκο τους, αλλά έφερναν σε αυτόν τις τροφούς. Η συνήθεια του «θετού» θηλασμού ήταν τόσο διαδεδομένη στους μεσαιωνικούς αριστοκρατικούς κύκλους ώστε οι εξαιρέσεις προκαλούσαν τη γενική κατάπληξη και, ίσως, το θαυμασμό: η κόμησσα Αϊντα της Βουλώνης, που αποκλήθηκε η *Ευλογημένη*, αρνήθηκε σθεναρά να αφήσει άλλη γυναίκα να θηλάσει τα παιδιά της.²⁰

Πάντως, όσες γυναίκες ήταν φτωχές και δεν μπορούσαν να θηλάσουν για κάποιο λόγο, αντιμετώπιζαν τεράστιο πρόβλημα. Η V. Fields αναφέρει ότι στον Μεσαίωνα ο θετός θηλασμός γινόταν «επί πληρωμή» και ότι οι περιπτώσεις φιλανθρωπίας και σε αυτόν τον τομέα ήταν σπάνιες. Περιστασιακά μπορεί κάποια γυναίκα να δεχόταν να θηλάσει το παιδί μιας γειτόνισσας, αλλά οι σύζυγοι δεν αποδέχονταν εύκολα κάτι τέτοιο. Η Fields αναφέρει το παράδειγμα ενός ζηλόφθονου συζύγου που δολοφόνησε τη γυναίκα του, επειδή περνούσε πολύ χρόνο στο σπίτι ενός γείτονα θηλάζοντας το γιο του (1300 μ.Χ.).²¹

Πάντως στη μεσαιωνική Ευρώπη είχε αρχίσει να διαφαίνεται μια επανεκτίμηση του ρόλου του μητρικού θηλασμού, κι αυτό γίνεται ορατό μέσα από τις εικαστικές τέχνες: η «Θηλάζουσα Παναγία» αλλά και η «Θηλάζουσα Εύα», που απεικονίζονται σε εκκλησίες αλλά και σε δημόσιους χώρους υποδηλώνουν αυτόν το σεβασμό προς αυτήν την πλευρά της μητρότητας.²²

Η μεσαιωνική τέχνη απλά αναπαρήγαγε ένα αρχαίο μοντέλο, εκείνο της «θηλάζουσας Ίσιδας», καθώς και το αντίστοιχο της Παναγίας στην κοπτική τέχνη.

Η εξέλιξη του θεσμού κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα

Στην Αγγλία ο μητρικός θηλασμός, κάτω από την επίδραση των θρησκευτικών πουριτανικών ιδεών, αρχίζει να επιβάλλε-

ται στις αριστοκρατικές οικογένειες κατά τον 17ο αιώνα. Επιγραφές στους τάφους των γυναικών αριστοκρατικών οικογενειών τονίζουν ότι η κόμησσα ή η λαϊδή έθρεψε τα παιδιά της με τους δικούς της μαστούς.²³

Δημιουργούνται μάλιστα και αναπάντεχες συνέπειες: ένας δικηγόρος στο Έσσεξ του 17ου αιώνα άφησε διπλάσια κληρονομιά στη μία από τις κόρες του γιατί τη συγκεκριμένη τη θήλασε η μητέρα της και όχι κάποια τροφός.²⁴

Αντίθετα, στη Γαλλία συνεχίστηκε ως τον 18ο αιώνα η πρακτική του «θετού θηλασμού», κι όχι μόνο στα αριστοκρατικά νοικοκυριά. Ο E. Le Roy Ladure, στο έξοχο δοκίμιο του «Ένα φαινόμενο βιο-κοινωνικό και πολιτισμικό: ο θηλασμός επί πληρωμή στη Γαλλία τον 18ο αιώνα», ανέλυσε τους λόγους για τους οποίους ο θετός θηλασμός διαδόθηκε σε πλατιά κοινωνικά στρώματα: στα αστικά, σε εκείνα των τεχνιτών και των βιοτεχνών.²⁵

Μόνο οι μεροκαματιάρηδες δεν κατέφευγαν στο θεσμό αυτό, προφανώς γιατί δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να κάνουν κάτι τέτοιο.

Τα αίτια ήταν διαφορετικά για κάθε κοινωνική τάξη: για τους αστούς, όπου οι γυναίκες ήταν οικονομικά ανενεργές, ο θηλασμός των παιδιών από τροφό αποσκοπούσε στη διατήρηση του γυναικείου σώματος σε καλή κατάσταση γιατί για την αστική τάξη η γυναίκα είχε γίνει το σύμβολο της ευμάρειας και του πλούτου του συζύγου. Αντίθετα για τους εμπόρους και τους βιοτέχνες η εργασία των γυναικών τους είχε γίνει απαραίτητη, κι έτσι η εργαζόμενη σύζυγος δεν μπορούσε να χάσει, θηλάζοντας, πολύτιμο χρόνο εργασίας.

Τα μωρά στέλνονταν σε μακρινές εξοχές σε τροφούς που συχνά δεν είχαν γάλα. Ακόμα και χήρες αναλάμβαναν το έργο αυτό: τάζαν τα βρέφη χυλούς και γάλα από ζώα. Μέσα σε άθλιες συνθήκες υγιεινής και στην αδιαφορία πολλά βρέφη πέθαιναν. Ακόμα χειρότερη τύχη είχαν τα νόθα παιδιά που τα ιδρύματα τα έστελναν στις φθηνότερες, δηλαδή στις χειρότερες τροφούς.

Το φαινόμενο του θετού θηλασμού στη Γαλλία του 18ου αιώνα είχε πάρει διαστάσεις αληθινής παιδοκτονίας, με εξαίρεση τα παιδιά των πλουσίων που οι γονείς τους είχαν την οικονομική ευχέρεια να διαλέγουν ακριβές τροφούς που ζούσαν σε κοντινή απόσταση και μπορούσαν να ελεγχθούν για την ποιότητα του έργου τους.

Οι οικονομικές διαστάσεις του φαινομένου

Αφήνοντας κατά μέρος τις δούλες, οι τροφοί της αρχαιότητας πληρώνονταν, αν και οι μισθοί τους, όπως άλλωστε οι μισθοί όλων των εργαζόμενων γυναικών της εποχής, με εξαίρεση τις γυναίκες γιατρούς, ήταν χαμηλοί.

Κατά τη ρωμαϊκή εποχή όμως οι γυναίκες αυτές είχαν οργανωθεί. Συγκεντρώνονταν σε μια κολόνα της αγοράς που ονομαζόταν γι' αυτό το λόγο *colona lactaria*.²⁶ Εξάλλου έχουν διασωθεί σε παπύρους αποδείξεις πληρωμής, όπως θα λέγαμε σήμερα, τροφείων και αμοιβής από τροφούς σε γονείς (στη ρωμαϊκή Αίγυπτο): π.χ. κάποια τροφός, μετά το

πέρας των δύο χρόνων της συμφωνίας που είχε κάνει με τη μητέρα ενός κοριτσιού, επικύρωσε την επιστροφή της κόρης στη μητέρα της, καθώς και την αμοιβή των 400 αργυρών δραχμών αυτοκρατορικής κοπής που έλαβε με εντολή της εργοδότης της, ως κάλυψη εξόδων αλλά και ως αμοιβή για το έργο της τροφού.²⁷ Το προαναφερθέν ποσό σίγουρα δεν θα έκανε πλούσια την τροφό αλλά ήταν ένα ζωτικό συμπλήρωμα στο εισόδημά της.

Τον Μεσαίωνα οι τροφοί πληρώνονταν πολύ καλύτερα από τις υπηρέτριες: η οικοτροφή τροφός πληρωνόταν 50 σελίνια το χρόνο και τα έξοδα διατροφής της ήταν καλυμμένα, ενώ εκείνη που έπαιρνε το μωρό στο σπίτι της κέρδιζε 100 σελίνια, προφανώς γιατί έπρεπε να καλύψει και τα έξοδα του μωρού. Για να γίνει κατανοητή η διαφορά του μισθού ανάμεσα στην τροφό και στις άλλες υπηρέτριες, αρκεί να αναφερθεί ότι μια καμαριέρα την ίδια εποχή κέρδιζε μόλις 30 σελίνια το χρόνο.²⁸

Τον 18ο αιώνα στη Γαλλία, οι γυναίκες που εργάζονταν ως τροφοί αποκτούσαν οι ίδιες αλλά και οι οικογένειές τους ένα καλοδεχούμενο συμπληρωματικό εισόδημα (ανήκαν όλες στην αγροτική τάξη). Μια χήρα που ανέθρεψε (με γάλα ζώων) δεκατέσσερα βρέφη από το βρεφοκομείο της Λυών, κέρδισε 996 λίβρες σε επτά χρόνια, ποσό αξιοσέβαστο για την εποχή.²⁹

Ο «θετός» θηλασμός είχε γίνει επικερδής επιχείρηση για πολλές αγροτικές οικογένειες της Γαλλίας: «Δεν αποκλείεται, με άλλα λόγια, μια γυναίκα που τρέφει ένα μωρό από τη Λυών και κερδίζει κάποιο εισόδημα, να στέλνει κι αυτή το βλαστάρι της σε ένα γειτονικό χωριό, σε πιο φτηνή τροφό, και να έχει κέρδος. Χρήμα αντί για γάλα. Η πλημμύρα αυτή χρήματος συμβάλλει στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου της υπαίθρου. Είναι ένας από τους πολλούς παράγοντες της αναντίρρησης οικονομικής άνθησης του αγροτικού 18ου αιώνα...».³⁰

Βλέπουμε δηλαδή ότι στη Γαλλία του 18ου αιώνα αυτός ο ιδιόμορφος θεσμός έπαιξε τεράστιο οικονομικό και κοινωνικό ρόλο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Λ. Ντεμώζ (επιμ.), *Η ιστορία της παιδικής ηλικίας*, μτφρ. Δ. Κωστελένιος, Αθήνα 1977, σ. 66.

² Βλ. *Αρχαιολογία* 21 (1986), σ. 23-25 και *The Annual of the British School at Athens* 96 (2001), σ. 281-319.

³ Βλ. Κ. Bradley, *Discovering the Roman Family*, Oxford 1991, σ. 18-19.

⁴ Κ. Bradley, «Sexual regulations in wet-nursing contracts from Egypt», *Clio* 62 (1980), σ. 321-327.

⁵ Σωρανός, *Γυναικεία* Β.ΧΙΙ.

⁶ Στο ίδιο.

⁷ Στο ίδιο.

⁸ Bradley, *Discovering...*, ό.π., σ. 27.

⁹ Πανδέκτης, κεφ. 26.10.1-7.

¹⁰ Βλ. Κ. Mantas, «Aspects of Slavery in Dio Chrysostom's Discourses», MA, Bristol 1991.

¹¹ Βλ. Γ.Ν. Κουκουλής, *Η Κάλυμνα των επιγραφών*, Αθήνα 1980, σ. 367 και 379.

¹² V. Fields, *Breasts, Bottles and Babies*, Edinburgh 1986, σ. 30.

¹³ Βλ. Κ. Synodinou, *On the Concept of Slavery in Euripides*, Ιωάννινα 1977, σ. 66-67.

¹⁴ Στο ίδιο.

¹⁵ Δίων Χρυσόστομος, *Ευβοϊκός*, 144.

¹⁶ Θεοδοσιανός κώδικας 9.24.1.1.

¹⁷ Βλ. A. Rousselle, *Porneia: On Desire and the Body in Antiquity*, Oxford 1988, σ. 56-57.

¹⁸ Γρηγόριος της Νύσσης, *Επιστολή εις τον βίον της οσίας Μακρίνης*.

¹⁹ Στο ίδιο.

²⁰ Ντεμώζ, ό.π., σ. 161-162.

²¹ Fields, ό.π., σ. 52.

²² Ντεμώζ, ό.π., σ. 161-162.

²³ Fields, ό.π., σ. 100.

²⁴ Στο ίδιο.

²⁵ Στο συλλογικό έργο *Ιστορία της διατροφής: Προσεγγίσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Αθήνα 1998, σ. 63-74, σε επιμέλεια και μετάφραση της Άννας Ματθαίου.

²⁶ Fields, ό.π., σ. 30.

²⁷ Στο ίδιο.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 48-49.

²⁹ E. Le Roy Ladure, σ. 71.

³⁰ Στο ίδιο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Γαληνός, *Υγιεινών*.

Γρηγόριος ο Νύσσης, *Επιστολή εις τον βίον της οσίας Μακρίνας*.

Δίων Χρυσόστομος, *Ευβοϊκός*.

Σωρανός, *Γυναικεία*.

ΜΕΛΕΤΕΣ

BRADLEY K., *Discovering the Roman Family*, Oxford 1991.

FIELDS V., *Breasts, Bottles and Babies*, Edinburgh 1986.

MANTAS K., «Aspects of Slavery in Dio Chrysostom's Discourses», MA, Bristol 1991.

ΜΑΤΘΑΙΟΥ Α. (επιμ.), *Ιστορία της διατροφής*, Αθήνα 1998.

ΝΤΕΜΩΖ Λ. (επιμ.), *Η ιστορία της παιδικής ηλικίας*, Αθήνα 1977.

ROUSSELLE A., *Porneia: On Desire and the Body in Antiquity*, Oxford 1988.

SYNODINOU K., *On the Concept of Slavery in Euripides*, Ιωάννινα 1977.

ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1: H. Beck / P.C. Bol / M. B cking, *Ägypten Griechenland Rom*, Wasmuth, 2005, σ. 489.

Εικ. 3: R. Baumstark (επιμ.), *Rom und Byzanz*, München 1998, σ. 255.

Εικ. 2, 5: V. Fildes, *Breasts, Bottles and Babies*, Edinburgh 1987, σ. 22 και 113.

Εικ. 4: E. Br dner, *Wohnen in der Antike*, Darmstadt 2¹⁹⁹³, σ. 23.

Milk and Money: The History of Wet-Nursing

Kostas Mantas

The article deals with the phenomenon of wet-nursing through the ages. Beginning with ancient Greece and Rome, it follows its course in Byzantium and Medieval Europe and concludes with the examination of the circumstances that impressively boosted wet-nursing in the eighteenth-century France.

In the framework and limitations of an article, we have also attempted to identify and stress all the parameters of the phenomenon.